

ИЛУСТРАТИВНИ МАТЕРИЈАЛ КАО ИЗВОР НАУЧНИХ ИСТРАЖИВАЊА

Апстракт: Архивска грађа настала у раду органа управе, привредних, здравствених, научних и културних установа представља драгоцен извор за многа научна истраживања. Међутим, у архивима се чува и обиље специфичне архивске грађе. Овде првенствено мислимо на илустративни материјал, односно различите врсте проспеката, позивница за разне друштвене догађаје, фотографија, плаката, позоришних репертоара и програма и рекламног материјала. Ова врста архивске грађе најчешће се налази у збиркама фотографија, плаката, *Varia* и поклона и откупа које су заступљене у већини архива у Србији, архивској грађа насталој радом културних, спортских и других грађанских удружења, као и личним и породичним фондовима.

Значај илустративног материјала као извора за мултидисциплинарна научна истраживања показаћемо представљањем разноврсних податка који се у садржају оваквог материјала могу наћи, као и навођењем многобројних изложби које су приредили архиви у Србији.

Кључне речи: архивска грађа, извор истраживања, илустративни материјал, збирке, изложбе, плакати, фотографије, рекламни материјал

Када се говори о архивској грађи као извору научних истраживања првенствено се мисли на архивску грађу насталу радом органа управе, привредних, здравствених, научних и културних установа.² Међутим, у архивима се чува и обиље специфичне архивске грађе. Овде првенствено мислимо на илустративни материјал, односно различите врсте проспеката, позивница за разне друштвене догађаје, фотографија, разгледница, плаката, позоришних репертоара и програма, рекламног материјала.³ За потребе њиховог адекватног чувања у архивима се често формирају збирке (према врсти грађе, тематским карактеристикама, а могу представљати и скуп докумената различитог порекла једнаких материјалних карактеристика или

¹ архивски саветник, s.solumun@archives.org.rs

² Односно, према Закону о архивској грађи и архивској делатности (Службени гласник Републике Србије, 6/2020) „државних органа и организација, органа територијалне аутономије и јединица локалне самоуправе, установа, јавних предузећа и ималаца јавних овлашћења“.

³ „Илустративни материјал посредно говори о творцу фонда, а не може се обухватити ниједном предвиђеном групом: фотографије, разгледнице, проспекти итд.“ *Упутство о сређивању личних и породичних фондова*, донето на седници Архивског већа 17. 6. 1969. године (Архивски преглед, бр. 1-2, Београд, 1970, 58-61)

сродног садржаја). Предмет овог рада биће коришћење илустративног материјала као извора, првенствено из збирки плаката, фотографија, Вагије и поклона и откупа које су заступљене у већини архива у Србији. Илустративни материјал је саставни део многих личних и породичних фондова, као и архивске грађе настале радом културних, спортских и других грађанских удружења.

Значај илустративног материјала као извора за мултидисциплинарна научна истраживања покушаћемо да објаснимо на два комбинована начина. Прво, представљањем разноврсних података који се у садржају оваквог материјала (нарочито фотографија и плаката) могу наћи, а затим и навођењем многобројних изложби које су приредили архиви у Србији. Укратко ћемо подсетити на основне карактеристике збирки фотографија и плаката које поседују готово сви архиви у нашој земљи.

174

Према Упутству о чувању и обради збирке фотографија „Збирку фотографија чине појединачне фотографије личности, догађаја, објеката, ствари, места и албуми разних фотографија. У збирку се укључују такође и негативи и репродукције фотографија“.⁴ Овим Упутством препоручена су два начина сређивања: хронолошки (према улазу у архив) и тематски. Тематски предвиђа класификацију на следеће групе: личности, догађаји, објекти и ствари и места. Фотографије су, као историјски извор, веома значајне за допуну податка приликом истраживања многих области и заступљене су на већини архивских изложби чинећи их и визуелно занимљивијим за посетиоце. Тешко се може замислити изложба која документује историјат неког града, установе, догађаја или осветљава живот истакнутог појединца, без излагања фотографија које о томе сведоче. Историјски архив Зрењанин приредио је 2008. године изложбу „Иштван Олдак – великобечкеречки светлописац“, поводом обележавања 155. годишњице почетка рада првог сталног фотографског атељеа на овим просторима. У светским оквирима 1839. година се обележава као година постанка фотографије,⁵ што значи да она готово два века постоји као сведок времена. Фотографије се у архивима, осим у збиркама, често налазе и у личним и породичним фондовима. Проблем, чини нам се свих архива, представља то што садржај многих фотографија (личност, догађај, објекат, предмет, време настанка фотографије, место збивања, аутор, од кога је набављена и др.) није идентификован при њиховом пријему у архив, нити је то било могуће урадити приликом обраде. Неки архиви у иностранству покушали су да реше тај проблем објављивањем фотографија на интернет страници архива уз позив јавности за помоћ у прикупљању података о личностима или догађајима приказаним на њима.⁶

„Фотографски апарат је нешто више од механизма за бележење слика. Он је средство помоћу кога нам стижу поруке из другог света, света који није наш и који

⁴ Упутство о чувању и обради збирке фотографија, донето на седници Архивског већа 29. 1. 1971. године (Архивски преглед, бр. 1-2, Београд 1971, 157-161)

⁵ Енглески астроном и физичар Џон Хершел је 4. фебруара 1839. године званично први у јавност увео назив *фотографија* (тј. цртање помоћу светлости), <https://sr.wikipedia.org/sr-ec/фотографија> (приступљено 15. 9. 2021)

⁶ Излагање представника Националног архива Велике Британије на Другој конференцији Међународног архивског савета одржаној у периоду 13-15. октобар 2014. године у Ђирони, Шпанија.

нас води право ка средишту неке тајне, говорио је Орсон Велс.

У моћ те тајне годину дана пре него што је Велс и рођен (1915.) веровао је Живојин Мишић, тада помоћник начелника Штаба Врховне команде. Мишић 24. августа 1914. одобрава Ђ. Богдановићу, хотелијеру из Београда и Самсону Чернову, фотографу и сликару да *могу вршити кинематографска снимања и обична фотографска снимања све да би се, како је подвукао Мишић, важнији борбени моменти сачували у будућности и у слици*. Тадашња држава умела је да препозна важност фотографије и фотографа у ратним околностима.⁷

Фотографија се разматра у Уводу у историјске студије професора др Симе Ћирковића као извор који се одликује тиме што механички верно бележи визуелну страну збивања и „који ће у будућности добијати све већи значај“⁸. Сматрамо да је та „будућност“ увелико стигла јер је фотографија данас саставни део наших живота. Захваљујући препознавању њене важности као сведока и чувара историје данас располажемо богатим фондусом фотографија које су забележиле догађаје из ратних времена како борби, војних јединица и положаја, тако и оних тренутака између борби које ћемо једноставно назвати *животом*. Државни архив Србије је у оквиру Едиције *Визуелна историја* до сада објавио осам фото-монографија, од којих се седам управо односи на ратове – *Балкански ратови*. *Фото-запис Самсона Чернова* (2011), *Србија и Срби у Првом светском рату 1914–1916*. (2016), *Србија и Срби у Првом светском рату 1917–1918*. (2018), *Српски војник у Првом светском рату* (2018), *Заборављени хероји Првог светског рата* (2020), *Српски ђаци на школовању у избеглиштву током Првог светског рата* (2020) и *Деца у Великом рату* (2020), а једна на живот владара – *Александар I Карађорђевић*

Ратне фотографије – положаји

Ратне фотографије – јединице и пратеће службе

Ратне фотографије – између борби

⁷ Милош Чолић, *Фото-историја: Ко је правио слике вође равнорског покрета – Дража у пекмезу*, <https://nova.rs/kultura/foto-istorija-ko-je-pravio-slike-vodje-ravnogorskog-pokreta-draza-u-pekmezu/> (приступљено: 8. 9. 2021)

⁸ *Увод у историјске студије*, по белешкама студената са предавања проф. др С. Ћирковића, стр. 27.

(2017). Фотографије којима располажу наши архиви визуелно и садржајно обогатиле су изложбе које обухватају кључне моменте из историје Србије у ратовима, посебно судбину народа под окупационим властима: Државни архив Србије – „Србија у Првом светском рату. Кроз фотографије Државног архива“ (1964), „Србија у борби против фашизма“ (2005), „Први светски рат. У документима Архива Србије“ (2014), „Јули 1914. У документима Архива Србије“ (2014), „Почиње рат: 1914. У документима Архива Србије“ (2014), „Страдање и хуманизам. Ваљевска болница 1914–1915.“ (2015; у сарадњи са Међуопштинским историјским архивом Ваљево), „Србија и Срби 1914–1918.“ (2017); Историјски архив „Тимочка Крајина“, Зајечар – „Тимочани хероји у ратовима за ослобођење и уједињење 1912 – 1918.“ (2014) и „Србија у Великом рату кроз фотографије 1914 – 1918“ (2016); Историјски архив Београда – „Београдски Јевреји – живот и Холокауст“ (2014); Историјски архив Суботица – „Црна Гора 1914–1918. кроз објектив Беле Маџашовског“⁹ (2015); Историјски архив „Топлице“, Прокупље – „Страдање Срба у Топличком устанку“ (2017); Историјски архив „31. јануар“, Врање – „Слике из живота под окупацијом, живот и страдање становништва југа Србије у Великом рату“ (2018); Историјски архив Неготин – „Наша историја, наша сећања“ (2018); Историјски архив Пожаревац – „Окупирани Пожаревац 1941–1944.“ (2019), „Ратна слика Србије 1941–1945.“ (2020) и „Априлски рат“ (2021); Историјски архив у Панчеву – „Милосрдни анђеол над Панчевом 1999“ (2019).

Логори и страдање цивила

Званична акта окупационих власти и управа логора са списковима заробљеника представљају примарни извор за истраживање страдања цивилних жртава у ратовима, али без сачуваних фотографија не бисмо могли веродостојно да прикажемо терор и ужасе тог периода. Неке од изложби овог типа приредио је Историјски архив Београда: „Логор Бањица – логорашки“, „Логор Бањица – заточеници ужичког краја“ (у сарадњи са Историјским архивом Ужице), „Логор Бањица – заточеници са подручја Чачка и Лучана“ и „Логор Бањица заточеници: општина Горњи Милановац“ (у сарадњи са Међуопштинским историјским архивом Чачак), „Логор Бањица 1941–1944, заточеници из Пожареваца и Браничевског округа“ (у сарадњи са Историјским архивом Пожаревац).

Према Упутству о формирању, сређивању и обради збирке плаката: „Збирку плаката чине плакати, објаве (прогласи, обзнане, огласи) и леци. Она може да садржи проспекте, позивнице и др. Плакати и објаве (прогласи, обзнане, огласи) јесу јавна обавештења која се у више примерака истичу на јавним местима, стубовима, зидовима итд. У већини случајева су штампани, а могу бити и исписани руком и цр-

⁹ На изложби је приказана група фотографија „Ратни албум др Беле Маџашовског из Првог светског рата“ који се чува у Историјском архиву у Суботици.

тани. Плакат по садржају служи реклами неког догађаја, цртеж преовлађује над текстом и већих је димензија. Објаве су по димензији нешто мање, преовлађује текст над цртежом. Разликују се и по ствараоцима. Плакате углавном издају културне, просветне и друге друштвено-политичке организације. Леци су кратка обавештења о одређеном догађају, који се не лепе, већ се деле пролазницима. По правилу су штампани или умножени машином... Проспекти и позивнице су углавном штампани, а могу бити различите величине.¹⁰ Истим Упутством, после класификације по периодима, предвиђена је класификација према групама делатности (органи власти, управе и јавних служби; војска и одбрана; правосудни органи; друштвено-политичке организације, друштва и удружења; просвета, наука и култура; здравство и социјална заштита; привреда и банкарство; верске организације; остало), што нам говори да су све области једног друштва заступљене у овој врсти грађе.

Грађа Збирке плаката Државног архива Србије пружа податке о династијама Карађорђевића и Обреновића, спољним и унутрашњим пословима, политичким странкама и скуповима, изборима, разним прославама, културним манифестацијама, социјалним, економским, здравственим и верским приликама, тако да плакати чине саставни део готово сваке изложбе, нарочито у представљању историјата неког града, установе или удружења.

Архиви су приређивали и изложбе у којима је плакат заузимао централно место: Историјски архив „Тимочка Крајина“, Зајечар – „Документ и плакат – сведоци времена (1833–1940)“ (2002); Архив Југославије – „Плакати, леци, огласи и карте у фондовима и збиркама Архива Југославије 1918–1941.“ (2002); Историјски архив Зрењанин – „Плакат као историјски извор“ (2005); Историјски архив Ужице – Изложба плаката – поводом обележавања Недеље архива, а поводом Дана удружења Ужичана приказана је и у Београду, 1987. године, „Плакат као извор за историју Пожеге и околине 1858–1940“ (2002) и „Плакат као извор за историју Ариља и околине 1868–1940“ (2002).

Посебно интересантну групу чине плакати политичких странака који, поред програма рада и кандидата, на врло сликовит начин приказују борбу политичких странака, нарочито у очи избора,¹¹ када и на духовит начин говоре против страначких противника. Државни архив Србије приредио је изложбу „Предизборни плакат у Србији до 1914. године“ (1990), Историјски архив „Тимочка крајина“, Зајечар „Предизборни плакат некад и сад“ (2010), Историјски архив „Средње Поморавље“,

Плакати

¹⁰ Упутство о формирању, сређивању и обради збирке плаката, донето на седници Архивског већа 23. 12. 1985. године (Архивски преглед, бр. 1-2, Београд 1985, 177-183)

¹¹ Даница Гавриловић, Јован Пејин, *Аналитички инвентар Збирка плаката 19–20. век*, Архив Србије, Београд, 1986, 2.

Предизборни плакати

Ратни пропагандни плакати

Јагодина „Плакат и проглас о изборима у Округу моравском (1881–1938)“ (1992), а Историјски архив у Пироту „Вишестраначки избори у Пироту 1990–2000“ (2017).

На изложби „За нови поредак у Европи“ 1993. године Државни архив Србије представио је део ратних пропагандних плаката. „Посетиоци су имали прилику да виде плакате, објаве, обзнане, огласе, прогласе, летке, транспаренте и брошуре који су настали током немачке окупације Србије у Другом светском рату... Представљено је 200 плаката груписаних у четири целине посвећене: деловању немачке војске у Другом светском рату (немачки војни успеси, борбене акције, војна сарадња, немачка ратна привреда и ратно представљање противника), идеолошко-програмским садржајима (антисемитизам, антимаџонство, антибољшевиizam, антикомунизам), отпору према снагама отпора и цивилном становништву (опомене, објаве, наредбе и саопштења о стрељањима цивила, комуниста и четника) и друштву и привреди током окупације.“¹² Сами називи целина изложбе и њихов садржај говоре о мноштву података које нам ови плакати пружају.

Свакако, посебно би требало поменути и изложбу Историјског архива Пожаревац „Плакат *визуелни скандал*, одјек стварности и гласник пропаганде“, приређену 2010. године, која се такође бави ратном пропагандом. Као што кажу сами приређивачи, др Јасмина Николић и др Драгана Милорадовић-Николић: „Плакат је извор непосредног исказа. Припада језику поруке и симбола. Његова аутентичност као историјског извора се не доводи у питање. Широког спектар садржајног исказа, као и контекст настанка, чине од плаката изузетно квалификован извор, коме се до сада поклањала недовољна пажња. За историчара, плакат је извор информација, што значи да поседује сазнања и информације о одређеним историјским појавама, он их тумачи и доводи у непосредну везу, открива политичке, војне, економске или културне циљеве носиоца пропаганде.“¹³

¹² Јелица Рељић, Љубинка Шкодрић, *Изложбе Архива Србије 1948–2018*, Архив Србије, Београд, 2019, 120.

¹³ Плакат „*визуелни скандал*“, *одјек стварности и гласник пропаганде*, Историјски архив Пожаревац, Пожаревац, 2010, 3.

У социјалистичком периоду често су приређиване изложбе о обнови земље после Другог светског рата, омладинским радним акцијама и развоју градова у којима су значајно место заузели плакати и фотографије: Државни архив Србије – „Омладина с Титом у радне победе 1941–1977.“ (у сарадњи са Историјским архивом Београда, 1977) и „Србија кроз револуцију и социјалистичку изградњу“ (у сарадњи са Историјским музејом Србије, 1981; Историјски архив Београда – „Тајне Новог Београда“¹⁴ (2012); Архив Југославије – „Ми градимо пругу – пруга гради нас. Омладинске радне акције у Југославији 1946–1951.“ (2012); Историјски архив Ужице – „Пруга младости Београд – Бар“ (2019).

Архитектонски и привредни, социјални и културни развој једног подручја или насеља, као и постојање и историјат установе и предузећа, нарочито на изложбама, увек је потпуније и атрактивније представљен коришћењем илустративног материјала. Просторни раст и историјат архитектуре визуелно дочаравамо разгледницама и фотографијама на којима је сачуван изглед улица и грађевина, пратимо промене, па и нестајање одређених стилова градње. Велики број изложби ове врсте немогуће је представити овом приликом, па смо морали да изаберемо следеће: Државни архив Србије и Историјски архив „Топлице“, Прокупље – „Куршумлија кроз архивску грађу Архива Србије и Архива Прокупље“ (1995) и „Куршумлијска Бања у документима Архива Србије и Архива Прокупља“ (1996); Државни архив Србије, Историјски архив Краљево и Народни музеј Краљево – „Матарушка Бања 1898–1998“ (1998); Архив Војводине – „У огледалу времена – српско грађанско друштво на размеђи векова кроз Збирку др Јована Милекића“¹⁵ (2012); Историјски архив Београда – „Архитектура Модерне на јавним објектима у Београду, период 1918–1941“ (2014); Историјски архив „31. јануар“, Врање – „Врањска бања, некад и сад“¹⁶ (2010); Историјски архив „Тимочка крајина“, Зајечар – „Фотографија у Зајечару и околини 1890–1940“ (2003) године и „Архитектура Зајечара у XIX и XX веку“ (2015); Историјски архив Зрењанин – „Нашем граду с поштовањем – Велики Бечкерек, Петровград, Зрењанин на разгледницама и фо-

Обнова земље

¹⁴ На преко 200 фотографија и другој одабраној архивској грађи представљен је историјат Новог Београда од међуратног до савременог доба, односно од викенд насеља до модерне градске општине.

¹⁵ „Архивску грађу ове збирке чине: писма, документа о делатности, дипломе и одликовања, рукописи, нотни записи, проспекти, плакати, позивнице (за изложбе, концерте, друштвене догађаје, свечане ручкове, венчања), разгледнице (празничне, са путовања из земље и иностранства), дописнице, породичне и личне фотографије, фотографије са разних свечаности, прослава, сахрана, фотографије уметничких дела и сл.“ (преузето из каталога изложбе *У огледалу времена – српско грађанско друштво на размеђи векова кроз Збирку др Јована Милекића*), Архив Војводине, Нови Сад, 2015, 11-12.

¹⁶ На изложби је представљено 120 фотографија.

Разгледнице и фотографије насеља
180

Занатске радње и трговине

Рекламни материјали производних и
услужних делатности

тографијама“ (2007); Историјски архив Шумадије, Крагујевац – „Крагујевац кроз документа и фотосе“ 1962. године; Историјски архив Крушевац – „Стари Крушевац великог срца“ (2019); Историјски архив „Рас“, Нови Пазар – „Нови Пазар од касабје до модерног града“¹⁷ (2010); Историјски архив Пожаревац – „Пожаревац на старим фотографијама“ (стална изложбена поставка), „Архитектура Пожаревца у периоду између два светска рата“ (2016) и „Грађански Пожаревац на прелазу два века“ (2013); Историјски архив у Смедереву – „Старо Смедерево у слици“ (2021); Међуопштински историјски архив „Шабац“, Шабац – „Архивирана архитектура“, „Шабац 1918–1938“ и „Шабац и култура“¹⁸.

Фотографије које се чувају у архиви-ма, као и рекламни материјали и проспекти, могу послужити као допуна података о занатима, привреди, индустријализацији, заборављеним начинима производње, модернизацији и утицају светских токова привреде на наше подручје.¹⁹ Такви материјали коришћени су за следеће изложбе: Архив Војводине – „Привреда Војводине 1918–1945“ (2006) и „Свет пословног рекламирања између два светска рата“ (2010); Историјски архив „Средње Поморавље“, Јагодина – „150 година апотекарства у Јагодини“ (2002); Историјски архив Неготин – „Белгијска пруга – фотографије, документи и материјални предмети поводом 120 година прве индустријске пруге у Србији“ (2007); Историјски архив „Рас“, Нови Пазар – „Трговина и занатство у Новом Пазару“ (2012).

¹⁷ На изложби су представљене 184 фотографије.

¹⁸ Изложбе имају заједнички каталог *Архив на тргу* у коме су представљене још неке изложбе, а реализоване су од 2016. до 2020. године.

¹⁹ Нарочито су се на овај начин рекламирале штампарије и издавачи (рекламе и позиви на претплату), па помоћу оваквих материјала можемо пратити и развој издаваштва и јурнализма код нас.

Заглавља докумената (лого са основним подацима о установи или предузећу), иако нису илустративни материјал већ део документа (углавном пословних писама, поруџбеница и рачуна), такође су атрактиван начин упознавања шире јавности са радом и пропагандом нарочито привредних субјеката и коришћени су на неколико већ наведених изложби које су се бавиле привредним развојем. Историјски архив Зрењанин приредио је 2009. године изложбу „Мотиви на меморандумима и печатима 19. и 20. века“.

Плакати, фотографије, исечци из серијских публикација, позивнице и слични материјали чине незаобилазни део многих изложби. За документовање рада многобројних школа, установа, предузећа, културних и спортских друштава и разних удружења²⁰ у архивима се чува обиље архивске грађе на основу које су архиви често приређивали изложбе.²¹ У приказима свог рада, обележавајући годишњице постојања, и сами архиви обилато користе ове изворе. Приказивање рада једне установе која се бави научном, културно-просветном и издавачком делатношћу посетиоцима изложби свакако је садржајније и занимљивије уз помоћ илустративног материјала.

Позоришну, филмску и музичку уметност, као и развој културног и друштвеног живота у Србији или постојање и историјат рада позоришта, биоскопа и других културних установа, свакако је немогуће у потпуности приказати без употребе позоришних и филмских плаката, најаву музичких концерата, програма свечаности, позивница и фотографија. Бројне изложбе наших архива сведоче томе: Државни архив Србије – „Народно позориште у Београду у XIX веку“ (1968) и „Народно позориште 1868–1918“ (1994); Историјски архив „31. јануар“, Врање „Позоришни плакати“ (2021); Историјски архив „Средње Поморавље“, Јагодина – „Позориште у Јагодини“ (2006); Историјски архив Шумадије, Крагујевац – „Сто педесет година позоришта у Србији“ (1985) и „Бранислав Нушић и оснивање Градског позоришта 1935. године“ (2012); Историјски архив Пожаревац – „Филмски плакат 1941–1945.“ (2011) и „Филмови које смо волели (1947–1980)“ (2012); Историјски архив у Пироту

²⁰ За неке од њих илустративни материјали су понекад и једини траг о постојању.

²¹ Изложбе оваквог типа често су приређиване у архивима и сматрамо да би било неправедно издвојити само неке.

Заглавља докумената

Представљање рада Архива

Друштва и удружења

Позоришни плакати

Филмски плакати

Концерти, изложбе

– „Изложба филмских plakata – хоћеш да идемо у биоскоп?“ (2012); Међуопштински историјски архив за град Чачак и општине Горњи Милановац и Лучани – „Сто година филма у Србији“ (у сарадњи са Југословенском кинотеком) (1998), „Народно позориште у Чачку (1946–1956)“ (2006) и „Чудо се догодило – слике су оживеле“ (2009). Ако знамо да је приликом априлског бомбардовања Београда у априлу 1941. године погођена и зграда Народног позоришта и да је том приликом настрадао део у коме се налазила библиотека са архивом,²² плакати и програми сачувани на другим местима и касније прикупљени у архивима и другим културним институцијама представљају значајан, у неким случајевима и једини, извор за реконструкцију историје позоришта код нас.

Програми свечаности и позивнице, који су и део архивске грађе личних и породичних фондова, често на полеђини имају и белешку о самом догађају, поводу или присутним личностима, што представља додатни извор за истраживаче. Најаве изложби и програми музичких концерата и забава пружиће нам податке о уметницима, врсти музике и начину коришћења слободног времена у одређеном временском периоду на нашим просторима.

Као посебну целину издвојили бисмо и значај фотографија као извора за истраживање модних стилова на нашим просторима, њиховог развоја, као и различитих утицаја из иностранства (најпре оријенталног, а затим и западног) на њихово формирање. Репрезентативни пример за илустровање фотографије као извора за ову област је изванредна изложба „Мода у Пожаревцу 1880–1929 – сусрет Истока и Запада“ колегинице др Драгане Милорадовић²³ из Историјског архива Пожаревац. „Фотографије на изложби и у каталогу настале су крајем 19. и у првим деценијама 20. века, представљене су кроз двадесет изложбених тематских целина и прате цивилизацијски ход Пожареваца који путем модернизације од вароши постепено постаје град. Избором 118 фотографија из збирки Историјског архива Пожаревац, ауторка изложбе и каталога

²² Мајданац Боро, *Позориште у окупационој Србији, Позоришна политика у Србији 1941–1944*, Београд, 2011, 38.

²³ Каталог је заснован на магистарској тези „Костим као сегмент социокултурних промена у Пожаревцу крајем 19. и почетком 20. века“ ауторке Драгане Милорадовић.

приказала је визуелну историју Пожаревца на прелазу два века, посматрајући фотографију као документ прошлости, један од највернијих одраза минулих епоха. Из визуре промена у одећи, презентују се промене које су се дешавале у друштву у времену најзначајнијих догађаја на прелазу 19. у 20. век. Фотографије деце, жена и мушкараца прате костим од народног, грађанског до модног костима у годинама после Великог рата.²⁴

На самом крају, поменућемо и јеловнике које често налазимо у архивској грађи личних и породичних фондова. Сачувани као нечије успомене, пружају нам податке о постојању угоститељских објеката,²⁵ врсти хране и пића у одређеним приликама и временским периодима, а на њима се понекад налазе и подаци о поводу за окупљање и присутним званицама.

ЗАКЉУЧАК

Плакати, фотографије и остали илустративни материјали чине значајан сегмент архивске грађе који сведочи о политичком, друштвеном, просветном и културном развоју једног друштва.

Плакат нам може пружити податке о органима власти и начину управљања (званична обавештења органа власти штампана у форми плаката), политичкој структури и односима (предизборни плакати и скупови, ратни пропагандни плакати), привреди (рекламни плакати), здравству (обавештења, упозорења на опасне болести, рекламе лекова), друштвеном животу (објаве догађаја, свечаности, скупова, забава, манифестација хуманитарног карактера), култури и уметности (објаве – позиви на културне манифестације, изложбе и концерте, позоришни и биоскопски плакати), спорту (објаве спортских догађаја – такмичења, утакмица, слетова). Поред основне информације коју пружа он осликава и дух времена у коме је настао, начин размишљања и односе у друштву. Плакат је, нарочито пре појаве електронских медија, био најбољи вид масовне комуникације. Као визуелно атрактиван начин изражавања свакако чини презентовање информација садржајнијим и занимљивијим ши-

²⁴ Јасмина Николић *Мода у Пожаревцу 1880–1929 – сусрет Истока и Запада*, каталог изложбе - увод, Пожаревац, 2019, 5.

²⁵ У архивској грађи личних фондова чији су творци често одлазили у иностранство могу се наћи и рекламни материјали хотела, ресторана и привредних предузећа из иностранства.

Забавни програм

Мода на фотографијама

Јеловници

рем аудиторијуму. Критички приступ при коришћењу плаката као извора свакако је неопходан, као и код коришћења других извора, и подразумева истраживање временског периода у коме је настао, познавање друштвених и политичких прилика и односа, утврђивање аутора и намене. Нарочито би требало узети у обзир да су плакати пре свега пропагандно средство што изискује и озбиљну критичку анализу садржаја.

Фотографије обogaћују наша сазнања у многим областима јер сведоче о догађајима, ратним збивањима, свакодневном животу, местима и личностима. Предмет критичког приступа фотографији као извору подразумева утврђивање аутентичности, временског оквира настанка и садржине, односно њену идентификацију. Такође, мора се имати у виду да су оне настале (нарочито у ранијем периоду) свесним избором онога што се жели приказати, па се морају узети у обзир и околности настанка фотографије.

184

Рекламни материјали (плакати, проспекти) додатни су извор за истраживање привреде, индустријализације и иностраних утицаја на привредни развој (рекламирање услуга и производа). Одличан пример за то је изложба Архива Војводине „Свет пословног рекламирања између два светска рата“ која, говорећи о развоју рекламирања кроз каталоге, проспекте, плакате, летке и брошуре, у ствари сведочи и о привреди одређеног периода, али и о свакодневном животу људи. Захваљујући сачуваном рекламном материјалу за производе који потичу из времена пре Другог светског рата, а постоје и данас, може се правити и компарација у погледу начина оглашавања, начина производње, изгледа и заступљености.

Као што смо видели, чувањем, обрадом, истраживањем и коришћењем илустративног материјала, било приређивањем изложби или објављивањем, јавности можемо пружити обиље извора за мултидисциплинарна научна истраживања.

Надамо се да смо представљањем разноврсних податка који се у садржају оваквог материјала могу наћи и навођењем многобројних изложби које су приредили архиви у Србији²⁶ успели да представимо значај илустративног материјала као извора и допринесемо да се његовом прикупљању и чувању посвети заслужена пажња.

Захваљујемо колегама из архивске мреже на несебичној помоћи приликом прикупљања материјала за овај рад.

²⁶ У раду је приказан само део изложбене делатности архива у Србији, односно примери који су се аутору учинили најрелевантнијим за саму тему. Представљање свих изложби изискивало би рад који превазилази оквири Саветовања.

РЕЗИМЕ

Када се говори о архивској грађи као извору научних истраживања првенствено се мисли на архивску грађу насталу радом органа управе, привредних, здравствених, научних и културних установа. Коришћење овакве врсте извора разматрано је у многобројним научним радовима. Предмет нашег интересовања је специфична архивска грађа, односно илустративни материјал који чине различите врсте проспеката, позивница за разне друштвене догађаје, фотографија, разгледница, плаката, позоришних репертоара и програма и рекламног материјала. Ова врста архивске грађе најчешће се налази у збиркама фотографија, плаката, *Varia* и поклона и откупа које су заступљене у већини архива у Србији, затим у архивској грађи насталој радом културних, спортских и других грађанских удружења, као и у личним и породичним фондovima.

Плакат је заступљен у свим сферама живота и поред основне информације коју пружа осликава и дух времена у коме је настао, начин размишљања и односе у друштву. Као визуелно атрактиван начин изражавања свакако чини презентовање информација садржајнијим и занимљивијим ширем аудиторијуму. Критички приступ при коришћењу плаката као извора свакако је неопходан, као и код коришћења других извора, и подразумева истраживање временског периода у коме је настао, познавање друштвених и политичких прилика и односа, утврђивање аутора и намене, као и критичку анализу садржаја.

У светским оквирима 1839. година се обележава као година постанка фотографије, што значи да она готово два века постоји као сведок времена. Фотографије су, као носиоци информација, веома значајне за допуну податка приликом истраживања многих области јер сведоче о догађајима, ратним збивањима, свакодневном животу, местима и личностима и заступљене су на већини архивских изложби чинећи их и визуелно занимљивијим за посетиоце. Предмет критичког приступа фотографији као извору подразумева утврђивање аутентичности, временског оквира настанка и садржине, односно идентификацију фотографије.

Рекламни материјали представљају додатни извор за истраживање привреде, индустријализације и иностраних утицаја на привредни развој. Рекламирање услуга и производа кроз каталоге, проспекте, плакате, летке и брошуре сведочи о привреди одређеног периода, али и о свакодневном животу људи.

Надамо се да смо представљањем разноврсних податка који се у садржају оваквог материјала могу наћи и навођењем многобројних изложби које су приредили архиви у Србији успели да представимо значај илустративног материјала као извора за мултидисциплинарна научна истраживања и допринесемо да се његовом прикупљању и чувању посвети заслужена пажња.

ИЗВОРИ И ЛИТЕРАТУРА:

- Закон о архивској грађи и архивској делатности, *Службени гласник Републике Србије*, 6/2020.
- *Дизајн за нови свет*, Музеј Југославије, Београд, 2015.
- Мајданац, Боро. *Позориште у окупираној Србији, Позоришна политика у Србији 1941–1944*, Београд, 2011.
- *Мода у Пожаревицу 1880–1929 – сусрет Истока и Запада*, каталог изложбе, Пожаревац, 2019.
- *Плакат „визуелни скандал“, одјек стварности и гласник пропаганде*, каталог изложбе, Пожаревац, 2010.
- Рељић, Јелица, Шкодрић, Љубинка. *Изложбе Архива Србије 1948–2018*, Београд, 2019.
- *У огледалу времена – српско грађанско друштво на размеђи векова кроз Збирку др Јована Милекића*, каталог изложбе, Нови Сад, 2012.
- *Упутство о чувању и обради збирке фотографија*, донето на седници Архивског већа 29. 1. 1971. године, Архивски преглед, 1-2, Београд, 1971, 157-161.
- *Упутство о формирању, сређивању и обради збирке плаката*, донето на седници Архивског већа 23. 12. 1985. године, Архивски преглед, 1-2, Београд, 1985, 177-183.
- *Упутство о сређивању личних и породичних фондова*, донето на седници Архивског већа 17. 6. 1969. године, Архивски преглед, 1-2, Београд, 1970.
- Фотографија, <https://sr.wikipedia.org/sr-ec/фотографија> (приступљено 15. 9. 2021)
- Чолић, Милош. *Фото-историја: Ко је правио слике вође равногорског покрета – Дража у некмезу*, <https://nova.rs/kultura/foto-istorija-ko-je-pravio-slike-vodje-ravnogorskog-pokreta-draza-u-pekmezu/> (приступљено 8. 9. 2021)

Интерна информативна средства и белешке:

- Гавриловић, Даница, Пејин, Јован. *Аналитички инвентар Збирка плаката 19–20. век*, Архив Србије, Београд, 1986.
- *Увод у историјске студије*, по белешкама студената са предавања проф. др С. Ћирковића

Извори за илустрације:

- Државни архив Србије: Лични фонд Стојан Новаковић, Збирка плаката, Збирка Поклони и откупи, каталог изложбе „Светлост архива“
- Архив Војводине: Ф.92 Трговинско-индустријска и занатска комора (преузето из каталога изложбе „Свет пословног рекламирања између два светска рата“)
- Историјски архив Београда: проспект изложбе „Тајне Новог Београда“
- Историјски архив „Тимочка Крајина“ – Зајечар: Збирка плаката
- Историјски архив „Рас“ – Нови Пазар: Збирка фотографија
- Историјски архив у Пироту: Збирка плаката
- Историјски архив Пожаревац: Збирка плаката (преузето из каталога изложбе „Плакат *визуелни скандал*, одјек стварности и гласник пропаганде“), Збирка Карацић, Дигитална збирка разгледница
- Међуопштински историјски архив за град Чачак и општине Горњи Милановац и Лучани: Породични фонд г-ђе Марије Баудиш Бокарев, Збирка плаката, каталог изложбе „Народно позориште у Чачку 1946–1956“

Slavica SOLOMUN

ILLUSTRATIVE MATERIAL AS A SOURCE FOR SCHOLARLY RESEARCH

Summary

188

When we talk about archival material as a source for scholarly research we primarily think of the archival material created by governmental bodies, economic, health care, scientific, and cultural institutions, and the use of this kind of sources was discussed in numerous scholarly works. The subject of our interest is specific archival material, that is – illustrative materials that comprise of different kinds of brochures, invitations for various social events, photographs, postcards, placards, theatrical repertoires and programs, advertising materials. This kind of archival material is mostly kept in the collections of photographs, posters, Varia, and collections of donations and purchase, and in the fonds of archival material created by cultural, sport, and other civil associations, so as in personal and family fonds.

A placard is present in all spheres of life and beside the basic information it provides, it also mirrors the spirit of the time in which it originated, the way of thinking and relationships within a society. As visually attractive way of expression, it certainly makes presentation of information and its content more appealing to broader audience. Critical approach while using placard as source material is necessary, as in using other source materials, and it implies research of the period when it originated, the knowledge of social and political circumstances, determining its author, its goal, so as critical analysis of the content.

In the global framework, the year 1839 is marked as the year when the photography was invented which means that the photography exists as the witness of time for almost two centuries. Photographs, as carriers of information, are very important as addition to data collected while researching in many fields because they present the events, wars, everyday life, places and individuals, and they are used in most of the archival exhibitions making exhibitions visually more interesting to the visitors. The critical approach to a photograph as source material implies determining authenticity, time frame when it was created, and critical approach to its content, that is – identification of the photography.

Advertising materials are additional source for the research of industrialization, economy, and foreign influence on economic development. Advertisement of products and services via catalogues, brochures, placards, booklets, and leaflets witness the economy of a certain period, but also people's everyday life.

We hope that, by presenting different data that can be found in the content of this materials and by listing numerous exhibitions that were organized by the archives in Serbia, managed to show the importance of illustrative materials as source for multidisciplinary scholarly research and to contribute to the notion that to their collecting and keeping must be given attention they deserve.